

Жамила ДЖУМАБАЕВА
филология фанлари номзоди, доцент
Ўзбекистон миллий университети

Раъно САЙФУЛЛАЕВА
филология фанлари доктори,
профессор

ГАП БОБИДА СИНТАКТИК ДАРАЖАЛАНИШ

Ушбу мақола лексик сатҳда тадқиқ қилинган даражаланишнинг синтактик сатҳда мавжудлигига бағишиланган бўлиб, ўзбек тилида содда гап, қўшма гапларнинг формал-функционал талқини ҳақида ҳам сўз юритилади. Мақолада таъкидланишича, синтактик даражаланишнинг ўзига хос хусусиятлари тилнинг моҳиятига боғлиқлиги ҳамда қайси услубда қўлланилган гап турлари эканлиги муҳим аҳамиятга эга.

Статья посвящена существованию синтаксической градуонимии в узбекском языке, такой же как исследованной лексической градуонимии. Также рассматривается градуонимия простых и сложных предложений с точки зрения формально-функциональной интерпретации предложений в узбекском языке. В статье подчеркивается, что особенности синтаксической градуонимии зависят от характеристики языка, от типов предложений в разных жанрах.

This article is devoted to the syntactic graduonymy on the basis of lexical graduonymy in Uzbek. It considers simple and complex sentences from the point of view of form and function. It is noted that peculiarities of each language play great role in defining syntactic graduonymy and it depends on the types of sentences in different genres.

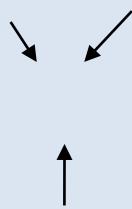
Калит сўзлар: синтактик градуонимия, лексик градуонимия, гапларнинг формал-функционал интерпретацияси, гап турлари, жанрлар.

Ключевые слова: синтаксическая градуонимия, лексическая градуонимия, формально-функциональная интерпретация предложений, типы предложений, жанры.

Key words: syntactic graduonimiya, lexical graduonimiya, formal and functional interpretation of sentences, sentence types, genres.

Табиат, жамият доимо ривожланишда бўлганидек, фан, хусусан, тилшунослик фани ҳам ҳамиша ўзгаришда яшайди. Жаҳон тилшунослигида шаклланган ва ривожланган “эга” марказли гап синтаксиси туркийшунослиқда ҳам кенг тарқалди. Формал тилшунослик ўзбек тилшунослиги учун ўта муҳим босқич бўлган эди. Н. Маҳмудов айтганидек, “...ўзбек тили ҳодисаларини рус қолипларига солиб тушунириш”(4, 14-б.) мажбурий ҳол эди. Мустақиллик шарофати билан ўзбек тилшунослигида янги йўналишлар, янги назариялар яратилди. Ўзбек тилшунослигида содда гапнинг [Э-К] анъанавий ёндашуви ўрнига минимал ЛСҚ [WPm] шакли аниқланди ва ривожлантирилди. Грамматик шаклланган содда гапнинг максимал ЛСҚи

Е Н

[WPm]

W – мураккаблаштирувчи воситалар унинг минимал қолипидан ўзининг конструктив бўлаклари билан фарқ қиласди. Проф. М. Қурбонова қайд этганидек, “Бу конструктив бўлаклар

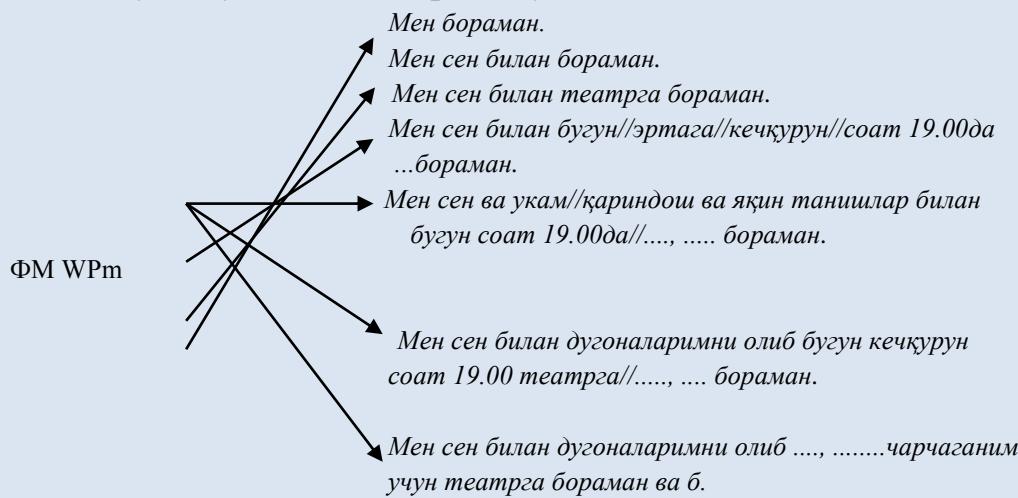
ўсиш

[K] – [E] – [H...] – [W...]

камайиш

градуонимик қаторини ташкил этиши, лекин нутқий воқеланишида у ёки бу мавқеда келган атов бирлигининг комплетив ва кучли бошқарувли семантик алоқалари таъсирида бу қатордаги тартиб маълум даражада ўзгариши мумкинлиги аниқланди”(3, 7-б.).

Буни қуйидагича бериш мумкин:

Кўриниб турибдики, СГ КҚҚ [WP...] гап ва сўз кенгайтирувчилари чексиз равишда СГлар турли кўринишларининг ҳосил бўлишини таъминлайди. Олиманинг фикрича, битта сўздан бошлаб, қўшма гап ва матнлар тузишгача имконият бор ва лекин буларнинг ЛСҚга алоқаси йўқ, улар нутқ сатҳига тегишлидир(3, 7-б.). Бундаги даражаланиш ҳолатини қуидагича бериш мумкин:

сўз биримаси → содда йигиқ гап → содда ёйиқ гап → қўшима гап → матн

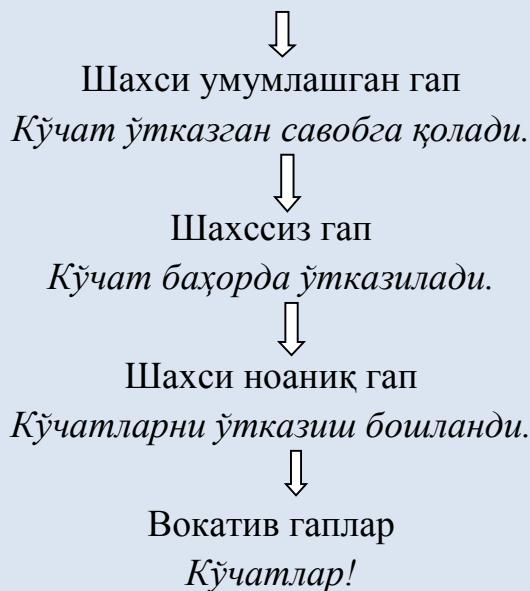
(типик турлари) (типик турлари) (типик турлари) (типик турлари)

Бу каби даражаланишда соддадан мураккабга қараб ҳаракат яққол кўриниб турибди, яъни биргина сўз орқали ифодаланган фикр [WPm]да – минимал қолипда гап кенгайтирувчилари ёрдамида максимал қолипни ташкил қилиб, сўз кенгайтирувчилари ва мураккаблаштирувчи воситалар (ундалма, киришли, равишлошли, сифатдошли, уюшиқ, ажратилган бирликлар ва б.) қўшилганда ундан кўп маълумот бериш имкониятини яратади. Ҳар бир даврда муайян маълумотларга эга бўлиш алоҳида аҳамият касб этади ва этмоқда.

Содда гапларнинг бир тури бўлмиш бир таркибли гаплар орасида даражаланиш муносабатлари мавжуд. Дастрлаб, бир таркибли содда гап ҳақида қисқача тўхтаемиз. Ўзбек тилшунослигида формал (анъанавий) ва формал-функционал (субстанциал) тилшуносликда ёндашувлар ҳар хил. Бир таркибли содда гаплар формал тилшуносликда қуидаги турларга бўлинади: “...1) шахси аниқ (*Фабрикада ишчиман.*); 2) шахси номаълум (“*Гултожихўроз қизамиққа даво бўлади*”, – *дейди.*); 3) шахси умумлашган (*Нима эксанг, шуни ўрасан.* – *Мақол*); 5) номинатив (атов) гаплар (*Одам! Ажойиб олмазор!*); 6) вокатив гаплар (“*Ona!*” - “*Жалло!*” - “*Ойижон!*”)(2, 129–137-б.). Хорижий тиллар, хусусан, инглиз тилида ҳам шу каби бўлиниш қўлланиб келмоқда. Бир таркибли содда гапларнинг шахси аниқ тури билан шахссиз гаплар ўртасида яна иккита гап мавжуд:

шахси аниқ → шахси номаълум → шахси умумлашган → шахссиз гаплар
қаторида гап бирлигига эга аста-секин йўқолиб бориб, шахссиз ва, айниқса, номинатив (атов) ҳамда вокатив гапларда мутлақо бўлмайди.

Шахси аниқ гап
Кўчатни баҳорда ўтказамиз.
↓
Шахси ноаниқ гап
Кўчатни баҳорда ўтказишиади.

Бу қатордаги содда гаплар ичида шахси аниқ гаплар шахссиз, номинатив ва вокатив гаплар билан градуонимик муносабатда бўлмоқда. Агар формал тилшуносликдаги бу назария ҳам жаҳон ва рус тилшуносликлари ютуқларига суюнилган бўлса, формал-функционал тилшунослик Мустақиллик шарофати билан яратилган назарияга асосланиб иш кўрди. Бу назария бўйича [W] ифодаланиш шаклларига кўра икки турга бўлинади:

I. [W] вазифасида от, сифат, сон, олмош, равиш туркумiga оид сўзлар келади.

II. [W] вазифасида феъл чиқади.

[Pm] ифодаланишига кўра уч турга эга:

1. [Pm] маъноларининг йиғиқ ифодаланиши:

- а) феъл-кесимларда: “Ёз!” “Ёзгин!” “Бораӣ” ва ҳ.;
- б) от-кесимларда: “Ўқитувчиман”.

2. [Pm] маъноларининг ёйиқ ифодаланиши:

- а) феъл [W]ли гапларда: “Ёзмасайдингиз.”
- б) от [W]ли гапларда: “Ўқитувчиодирман”.

3. [Pm] маъноларининг тафсилӣ усули билан ифодаланиши:

- а) феъл [W]ли: “Олган бўлсангиз”. “Ўқиса бўлади”.
- б) от [W]ли: “Ўқитувчи эсам”. “Баҳор эди”(1, 51-б.).

I. [IW^0 й...Pm $^{\prime\prime}$] – от марказли йиғиқ кесимли ёйилмаган СГга “Баҳор” мисолини келтирамиз ва бу гапнинг даражаланишини кўриб чиқамиз: *Баҳор*. – *Фасли баҳор*. – *Баҳордир*. – *Фасли баҳордир*. – *Баҳор эди*. – *Фасли баҳор эди*.

II. [IW^{Φ} й...Pm $^{\prime\prime}$] – феъл марказли йиғиқ кесимлики ёйилмаган ихчам содда гап ва унинг даражаланиниш қаторини келтирамиз:

Борилсин. – *Тошкентга борилсин*. – *Борилмасин*. – *Бу ерга борилмаган*. – *Борса бўлади*. – *Тошкентга борса бўлади*.

I. «Баҳор» бу қаторда фасл номини билдиримоқда. Бу сўз бир ўзи қўлланганда қайси маъненини англатишини билиш қийин: йил фаслими? Вақти чоғликми (Кўнгили баҳордек яйраётган эди)? Ёки аёлнинг исмими? Қатордаги биринчи мисолда факт ўқувчи олдига қўйилган. “Фасли баҳор эди” аниқлик киритилган. Буларнинг ҳар биридан ёзувчи бир асарининг ўзида маълум бир жойида ўз мақсадига кўра ишлата олади.

II. “Борилсин” гапида мажхул маъноси, “Тошкентга борилсин” – аниқлик ва “Борилмасин”да ҳаракатни инкор этиш маънолари мавжуд. Олдин бажарилиши лозим бўлган ҳаракат (Борилсин) ўз инкорига айланади ва уларнинг ўртасида ҳаракат йўналиши конкретлаштирилади:

Борилсин	Тошкентга борилсин	Борилмасин
Ҳаракатнинг жойи, вақти	Гапга аниқлик йўналишни	Белгиланган ҳаракат
Кимлар билан ноаниқ нима учун ва х.	Нима белгилаш билан киритилган	Инкор этилмоқда

Демак, бу ўринда ҳаракат инкори тасдифидан унинг инкорига қараб йўналтирилганини ифодалаб келмоқда.

Она тилимиз шундай бой ва ранг-барангки, унинг жилолари ўқувчи қалбини бемалол забт этади. Масалан, *кулмоқ* феълини олсак, у бир неча маъноларга эга, хусусан, кулги 1 Юз, кўз ҳаракатлари ёки турлича товуш(товушлар) билан хурсандчилиги, завқ-шавқини ифодаламоқ, кулги ифодаламоқ. 2 Кулги билан масхараламоқ, мазах қилмоқ.(ЎТИЛ, 2-том, 426-б.)

Кулмоқ ҳаракати турлича ифодаланишининг ҳар хил шакллари мавжуд: жилмаймоқ – илжаймоқ – иржаймоқ – тиржаймоқ – иршаймоқ – ишшаймоқ:

1. *Қиз Умидга қараб жилмайди*(Мирмуҳсин).

2. *Гулсум номус қилгандек илжайиб пастга қаради*(П. Турсун).

3. *Фосиҳ афанди бўлса, қора дулдул устида куйдирган калладай иржайиб ўтирап эди*(М. Исмоилий).

4. *Фазлидин тиржайиб, эгри-буғри тишларининг оқини кўрсатди* (Ойбек).

5. *Мурzin ҳайрон қолиб, “У эмас-ку!” деган эди, комендант “Адаиманг, айнан ўзи”, деди сурбетларча ишишайиб*(Шуҳрат).

6. Бир томонда ҳисобчи, бир томонда бригадир иршайиб, қуллуқ қилиб турибди (М. Ҳазратқулов).

Мана шу олтита мисолда *кулмоқ* феъли юз сатҳи оғиз қисми ҳаракати орқали ифодаланган жилмайиш – мийғида кулиш, билинар-билинмас табассум билан хурсандчилликни билдириш; *иљсайибдау иржайибга* нисбатан салбий бўёқ кам, аммо бари бир бор; *тиржайибда* ва *иршайибда* контекст орқали истехзо, камситиш бўёқлари салбий бўёқни бўрттиришга хизмат қилган, *ишишайибда* бу бўёқ кучли ва бу ундаги қўш ундошнинг келиши билан боғлиқ.

Мийгида кулмоқ → *мулоийим кулмоқ* → *ҳиринглаб кулмоқ* → *ниқ этиб кулмоқ* → *хоҳолаб кулмоқ* → *қаҳ-қаҳ уриб кулмоқ*. Бу қаторнинг биринчи ва охирги сўзлари бор бўлган гапларни келтирамиз:

1. *Тўра онасининг гапига мийгида кулиб, уйга кириб кетди*(Н. Фозилов).

2. *Бирдан қаҳ-қаҳа уриб куларкан, булоққа қўлинни тиқиб, чалпитетиб юборди*(С. Анорбоев).

Бунда *мийгида* *кулмоқ* билан бошланган даражаланиш қатори ҳаракатнинг бир неча марта кучли бажарилганини кўрсатувчи *қаҳ-қаҳа уриб кулмоқ* бирлиги билан тугайди. Қаторда бу икки бирлик ўртасида келтирилганлар биринчисидан то охиригача – юқори даражадаги ҳаракатни ифодаловчи сўзга етгунга қадар турли эмоционал бўёқларни ифодалаб келиб, уларнинг ҳаммаси бадиий асарларда кўп ишлатилади.

Феъл семантикаси, валентлиги масаласи тадқиқи ўз тарихи ва асосига эга. Жаҳон, ўзбек ва рус тилшуносликларида бу муаммога кўпгина асарлар, маҳсус илмий тадқиқотлар бағишиланган. Шунинг учун бу доирадаги муаммолар таҳлилида, албатта, олдин яратилган ишларга (Ю.Д. Апресян, Ф.М. Березин, Л.М. Васильев, В.Г. Гак, Ш.У. Раҳматуллаев, И.Қ. Қўчқортойев, Ҳ.Ғ. Неъматов, Р. Расулов, А.А. Цалкаламанидзе, С. Муҳамедова) мурожаат қилинади. Шу асарлар, хусусан, ўзбек тилшунослигида яратилган асарлар бундан бир неча асрлар аввал Алишер Навоий “Муҳокаматул-лугатайн” асарида йиғламоқ сўзининг кўпгина бўёқларини акс эттирувчи бошқа сўзларни келтириб, уларнинг маъно бўёқларини мисоллар ёрдамида кўрсатганлари тўғрилигини исботлаб турибди: *йиғламсирамоқ* → *инграмоқ* → *синграмоқ* → *сиқтамоқ* → *ўқирмоқ* → *қичқирмоқ* → *ҳой-ҳой йиғламоқ*. Бунда йиғламоқ даражаланиш қаторининг бошида турса, *ҳой -ҳой йиғламоқ* уни тутатади. Шу фактнинг ўзигина ўша даврдаёқ она тилимиз серқиррали эканлиги ва бойлигини кўрсатган. Неча асрлардан сўнг ҳам бу факт ўз қийматини йўқотган эмас. Бу ўринда айрим ҳолатлар кўриб чиқилди, чунки даражаланиш ҳодисаси учрамайдиган бирор-бир ҳосила ёки ҳодиса бўлмаса керак. Бунинг сабаби эса борлиқ доимо ривожланиш

— олға силжиш ва, демак, қиёсланишдадир. Қиёсланиш борки, даражаланиш ҳам мавжуд.

Психик ҳолатни ифодаловчи “жсаҳли чиқмоқ” феълининг ўзбек тилшуноси Р. Расулов 13та кўринишини берган: *гижинмоқ* (2), *ижирғанмоқ* (3), *қизишмоқ* (4), *ёнмоқ*, *хўмраймоқ* (11), *шумшаймоқ* (1), *олаймоқ* (10), *ўқраймоқ* (13), *ғазабланмоқ* (9), *қаҳрланмоқ* (12), *аччиқланмоқ* (5), *асабийлашмоқ* (7). Феъллар олим берган тартибда келтирилди, фақат уларнинг тартиб рақами – салбий бўёқнинг ўсиб боришига қараб жойлаштирилган рақами қавсларда акс этган. Шу қаторнинг ўзини бир неча кичик қаторларга бўлиш мумкин: 1) олаймоқ → хўмраймоқ → ўқраймоқ; 2) асабийлашмоқ→аччиқланмоқ→ ғазабланмоқ →қаҳрланмоқ; 3) гижинмоқ → ижирғанмоқ → шўмшаймоқ → асабийлашмоқ → аччиқланмоқ → шиддатланмоқ.

Аниқки, стилистика тилнинг фонетик, лексик, грамматик воситаларидан қандай фойдаланиш лозимлигини, улардан қайси бирини қачон ва қай йўсинда турли услубларда қўллаш зарурлигини ўргатади. Даражаланиш қаторининг энг содда шакли унинг уч бирликдан иборатлигидир. Аммо ёзувчи ёки сўзловчи мақсади, ифодалаш усулига қараб бу қатор кенгайиши табиий. Мана шу даражаланиш қатори сўз, сўз бирикмалари ва гаплардан ҳам ташкил топиши мумкин. Юқорида *сўз (gap бўлаклари)* →*сўз бирикмалари*→*содда gap*→*уюшиқ кесимли gap*→*уюшган gap*→*қўйима gap*→*матн* бирликларидан қуйидан юқорига қараб мураккаблашиш, яъни соддадан мураккабга ҳаракати – даражаланиши мавжудлиги ҳақида фикр юритилган эди. Шу қаторни вужудга келтирувчи ўрта бирликлардан бири – содда гапларнинг ёзувчи ва шоирларимиз томонидан инсон ички кечинмаларини тасвирлаш учун фойдаланганликларини кўриб чиқишига ҳаракат қиласиз:

а) “севмоқ”: 1. Ишқ-муҳаббат туйғуси билан муносабатда бўлмоқ; қўнгил қўймоқ, яхши кўрмоқ. 2. Мехр-муҳаббат, садоқат кўрсатмоқ, ғамхўрлик қилмоқ. 3. Ёқтироқ, яхши кўрмоқ (ЎТИЛ, 3-жилд, 471-б.);

“севги” – 1. Қарама-қарши жинсдаги одамларнинг (эр ва хотин, йигит ва қиз) бир-бирига нисбатан чуқур интим, чин қалдан ва фидокорона илиқ муносабати туйғуси; ишқ, муҳаббат. 2 Бирор яқин кимса ёки нарсага нисбатан меҳр-садоқат, меҳр-муҳаббат туйғуси(ЎТИЛ, 3-жилд, 470-б.). Шу маънони берувчи сўзларни ифодалаётган белги даражасига кўра қуйидагича жойлаштириш мумкин: *севги*→*шиқ*→*муҳаббат*. Ушбу ҳис-ҳаяжонни ифодалаш учун қўлланган содда гапларнинг айримлари ҳақида тўхтаб ўтамиз:

1. *Руҳим сени дерди* (Ҳ. Олимжон). 2. *Номард кетай, шу оташ юрак сендан бошқа ўзгани деса* (Т. Акбарходжаев). 3. *Кўзларига боқиб бир бора, умрим бўйи қолдим балога* (Т. Акбарходжаев). 4. *Мени ўзига асир қилди.* (“Саодат”

журнали). 5. Зулукдек қора қошлар юрагимга ўт қўйди (Р. Файзий). 6. Сенсиз яшай олмайман. 6.а) Сени яхши кўраман (С. Айний). 7. Эс-ҳушини олиб қўйди (“Саодат” журнали). 8. Киз ўз латофати билан мени ишқча чорларди. У – голиб келди (Ғ. Ғулом). 9. Ипсиз боғландим. Жоним, оташингда ёндин шам бўлиб (Ж. Камол). 10. Бир кун кўрмасам, юрагим жисизиллааб туради (П. Турсун). 11. ...сенсиз яшай олмайман (С. Аҳмад). 12. Сени деб яшашига паймон қилганман (“Ёшлик” журнали). 13. Қалбимни бошқа одам зabit этган (“Шарқ юлдузи” журнали). 14. Зулукдек қора қошлар, илондек тўлғанган тақим ўпар сочлар, тикилган жойини куйдиралигиган кўзлар Муроджоннинг болалигига, осойишига ўт қўйган эди (С. Аҳмад). 15. – Уни севасанми? – У – жоним (Ҳ. Ғулом). Бу каби гаплар сирасини чексиз равишда давом эттириш мумкин.

“Севмок” мазмунини ифодаловчи 15та гап келтирилган. Мана шу 15та гапнинг ичида нейтрал гап – *Сени яхши кўраман* (С. Айний). Бошқа гаплар эса ўзаро белгининг паст ёки юқорилигига кўра ажралиб турибди. Ёзувчилар *севиши* (*яхши кўриши*) мазмунини ўзларига хос тарзда берганлар ва булар ичида 1-, 2-, 10-гаплар қўшма гапнинг teng ва тобе таркибли типик турлари. Қолган 12 таси содда гап. Айрим алоҳида олинган гапларнинг шу мазмунни ифода этаётганини фақат контекстда билиш мумкин: 8. У – голиб келди (Севиб қолдим.); 9. Ипсиз боғландим. 14-гапдан шу мазмуннинг англаниши учун кесим – “ўт қўйган эди” дан олдин уюшиқ қисмлар қўлланган, табиийки, бу ҳам ёзувчи маҳоратидир. Ушбу қаторнинг икки уни: белгиси кам ва белгиси кўплари қўйидагилар: “*Сени яхши кўраман*”...6//6a//11//2 -3-4-5----7 – 9 -10 -12 -13 -14 -8//15.

Юқоридаги мисолларнинг ҳаммаси насрий асарлардан олинган бўлиб, поэтик асарларда ҳам кўп учрайди. Умуман олганда, бадиий услубда бошқа услубларга қараганда бу кабилар анча кўп қўлланади. Бу каби асарлар ўзининг ўқувчисига тез таъсир қиласи, унинг ҳиссиётини ўткирлаштиради, унинг ҳолатини(ижобий ёки салбий) кучайтиради. Бир мисолни кўриб чиқамиз:

“Кўз ёшларинг ҳаққи мени кечиргил,
Найлай юрак бўлса, ўзга измида”(Н. Муҳаммадиев).

Шоир “Сени эмас, бошқасини севаман” мазмунини мана шу икки сатр орқали беради. Мана шу икки мисрада ва “Кечир, мен сени эмас, бошқасини севаман” икки компонентли қўшма гап орасида мазмунан тенглик белгисини қўйиши мумкин. Фақат шоир тақдим этган икки мисрада таъсир кучи, ҳиссиёт гапга нисбатан анча юқори даражада.

Бир мазмуннинг турли ифода шакллари диалогларда ҳам кўп қўлланади:
а) кучайтириш: – Энди мен ҳам сизга бир ажойиб сирни айтаман.
– Айтайми?

- *Ҳа. Эшиитаман. Бутун вужуди қулоқ* (М. Кориев). Кейинги гаплар қаторини “Албатта”, “Қани-қани...”, “Қандай сир экан?” каби қатор гаплар билан кенгайтириш мумкин. Ҳа, нейтрал гапдан англашилаётган фикр “Бутун вужудим қулоқ” гапида ўзининг кульминацион нуқтасига етган. Бу гапда чиройли шаклда кучли ҳиссиёт ифодаланган.
- *Нима қипти менга? Балки, Ўқтам акангизга ўхшаб қоларман.*
- *Йўқ, йўқ! Тирногига ҳам ўхшамайсиз!* (Ў. Умарбеков)
 - “Тирногига ҳам ўхшамайсиз!” гапида Ҳеч ҳам., Йўқ, йўқ., Сиз Ўқтам акамларга ҳеч қачон ўхшай олмайсиз., Ўқтам акамларга тенг бўла олмайсиз каби гапларда кучли эмоционал ҳолат келтирилган;
 - б) ишонч, ишончдан таъкид мазмуни:
 - *Кўкарармикан?*
- *Кўкармаганига қўймайман* (У. Назаров).
 - Кўкаради. – Кўкармай нима қиласди. – Ҳа, кўкаради. – Албатта, кўкаради.*
 - *Кўкармаганига қўймайман.* қаторидаги охирги гапда ишонч мазмуни ва унга қўшимча тарзда таъкид мазмуни бор;
 - в) киноя, истехзо, пичинг мазмуни:
 - *Ҳой, палпайиб ўтираверасизми? Бирор келганда дастурхон ёзмасмиди онангиз?!* (С. Зуннунова). Бу кетма-кет қўлланган содда гапларда киноя, истехзо, кесатиш мазмунлари ифодаланган. Биринчи гапнинг мазмунини иккинчи гап очиб бермоқда, чунки унинг мазмуни фақат контекстда тушунарли бўлади. Мана шу иккинчи гап ёрдамида биринчи гап қўйидаги гаплар билан шу мазмунни ифодалашда юқори даражада туради: *Ҳой, туринг.; Меҳмон келганда дастурхон ёзиши керак.; Бирор келганда дастурхон ёзинг.;*
 - г) сир сақлаш мазмуни. Бу ҳолатда сўзловчи ёки ёзувчи маълум бир воқеа-ходисани сир сақламоқчи бўлади, у ҳақида гапиришни истамайди ва шу ҳақда бирор хабарнинг тарқалишини хоҳламайди. Шунда у тўғри жавобдан қочади ва турли гаплар орқали жавоб беради, масалан: - *Қанча стипендия оласиз?*
 - *Ўзимга етади, – деди у секингина* (Ў. Хошимов).

Мана шу ўринда сўзловчи жавоб тарзда *Айтмайман.; Қанча стипендия олишиим билан нима ишингиз бор?; Қанча стипендия олишиимнинг сизга даҳли йўқ.; Қанча стипендия олишиимни билишингиз шарт эмас* каби қатор гапларни қўллаши мумкин эди, аммо у юқоридаги биргина қисқа гапдан *Ўзимга етади* гапидан фойдаланади ва натижада у ҳамма кейинги туғилиши мумкин бўлган саволларга чек қўяди. Бу билан ушбу гапда бошқаларига нисбатан сир сақлаш ва ўзига ишониш, одоблилик, бошқани хурмат қилиш каби мазмунларнинг мавжудлиги билан юқори даражада туради. Шу каби гаплар қаторларини чексиз

равища давом эттириш мумкин, аммо бу, назаримизда, келажакда бажариладиган ишларнинг биридир.

Шуни айтиш керакки, юқорида келтирилган мисоллар ва уларнинг таҳлилга жалб қилиниши она тилимиз бойлиги ва синтактик қурилишининг мураккаблигини кўрсатмоқда.

Ҳаётимиз ҳар бир жабҳасида бўлганидек, юқорида фанда ҳам даражаланиш ҳолати мавжудлигини кўриб чиқдик. Инсон ҳаёти билан бевосита боғлиқ ҳис-ҳаяжон, табиат манзаралари кабиларни ифодаловчи гапларда шоир ва ёзувчиларимиз маҳорати туфайли синтактик стилистикада даражаланиш муаммосини таҳлил қилдик. Тўғри, муайян бир материал билан чекланилди, чунки бу масалани биргина мақолада бутун мураккаблиги билан муфассал мақсадда баён этиш мумкин эмас. Синтактик стилистикадаги даражаланиш масаласини тадқиқ қилиш она тилимизда ҳозиргача яширган кўпгина ўзига хос томонларини очишга ёрдам беради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Абузалова М. Ўзбек тилида содда гапнинг энг кичик қурилиш қолипи ва унинг нутқда воқеланиши. Филол. фанл номз... дисс. – Т., 1994.
2. Ғуломов А. Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т., 1987.
3. Қурбонова М.М. Ўзбек тилшунослигига формал-функционал йўналиш ва содда гап қурилиши талқини. Филол. фанл. доктори...дисс. автореф. – Т., 2001.
4. Маҳмудов Н.М. Ўзбек тилшунослигининг тараққиёти//Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 2001, № 4.